

УДК 801.773 +802.0 © Нижегородцева-Кириченко

Л. О. Нижегородцева-Кириченко –

Концептуальний аналіз – виток розвитку семантичного аналізу

В статті пропонується когнітивна інтерпретація лексико-семантичного поля як фіксованого та вербалізованого фрагмента знань. Увага також акцентується на розгляді загальних принципів концептуального аналізу, його спільних та відмінних рисах від семантичного аналізу.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, когнітивний підхід, концептуальний аналіз, семантичний аналіз, концепт.

Conceptual analysis as an evolutionary spire of semantic analysis

The article provides a cognitive approach to the interpretation of a lexico-semantic field as a fixed and verbalized word knowledge fragment. An attempt is made to elucidate the general principles of the conceptual analysis, which can be applied to the field investigations. The paper can be either considered as a quintessence of explication of the main differences of the semantic and conceptual types of analysis.

Key words: lexico-semantic field, cognitive approach, conceptual analysis, semantic analysis, concept.

Інтегративна природа когнітивної парадигми органічно синтезує попередні парадигми і напрямки дослідження. Інтегруючись під “протекторатом” когнітології, останні розташовуються не ієрархічно, а топологічно. Рівноправність складових частин когнітивної лінгвістики допомагає об'єднати в єдине ціле людину, менталінгвістичні механізми і навколишній пізнаваний світ.

Завдяки своїй синтезуючій і рефлектуючій природі, лексико-семантична система мови формує елементи, здатні представляти мовну модель світу, тобто, якщо концептуальна картина світу містить інформацію, зображену в поняттях, то в основі мовної картини світу лежать знання, закріплені в лексико-семантичних полях, що робить їх цікавими в плані когнітивної семантики, тому що вони схематизують досвід або людські знання, що виступають як структури представлення знань [1, 116].

Оперативною одиницею концептуальної картини світу виступає константа свідомості, або концепт. Його корелятом у мовній картині світу є слово як центральна одиниця внутрішнього лексикону і лексико-семантичного поля зокрема. На думку Е.С. Кубрякової, організація внутрішнього лексикону базується на “центральності” слова, тому що підхід через слово сприяє виходу до різних структур знань як вербальних, так і невербальних [2], в силу того, що однією з функціональних характеристик слова є згортання, збереження й відтворення інформації [3]. Інформація вкладена у словесний знак – це “шматочок” реальної дійсності [4]. Більше того, на думку Л.С. Виготського, “слово є мікрокосм людської свідомості” [5, 318], тому що слова і були створені лише для передачі й розуміння думок [6]. У зв'язку з цим, кумулятивною роллю слова є своєрідна історична пам'ять, основою якої є емпіричні знання про об'єктивну дійсність, а також культурний, історичний і, власне, мовний досвід [7]. З огляду на те, що слова – це конституенти лексико-семантичного поля, можна допускати, що і поле має аналогічні властивості й функції.

Визнаючи лексико-семантичне поле сховищем фрагментів знань про світ, ми тим самим надаємо йому когнітивний статус засобу концептуалізації світу. Беручи до уваги той факт, що лексичні поля є репрезентантами вербалізованих знань, а останні саме і конституують ментальний лексикон, то логічно розглядати лексико-семантичне поле в термінах структур представлення знань.

Фундаментальною частиною вербалізованих знань про світ є розуміння відношень між концептами, які формуються лише через мову. Вона їх фіксує, зберігає й транслює, відбиваючи динаміку нашого пізнання [8]. Тому центральною проблемою когнітивної лінгвістики є пізнання способу зберігання вербалізованих знань, тобто відтворення концептуальних моделей, які дозволяють уявити, як впорядкована, “упакована” інформація, що об’єктивована за посередництвом мовних знаків та знакових угруповань. Саме таким знаковим угрупованням є лексико-семантичне поле. Відповідно, в основі кожного поля повинна існувати деяка концептуальна модель, яка екстрагується зі значень конститuentів поля.

Розглядаючи структури знань в новому ракурсі, лінгвістика розробляє і відповідні когнітивні методи їх дослідження. При відтворенні концептуальних моделей вербалізованих знань використовується метод концептуального аналізу. Завдяки цій методиці, чітко простежується шлях від знання мови до знань про світ, а також здійснюється процес тлумачення знань та їх безпосереднього моделювання як способу пізнання дійсності. Адже шлях пізнання є процес моделювання. При цьому, абстрактні моделі є ефективним засобом для проникнення в сховані від безпосереднього спостереження потайників когнітивних механізмів мови і мислення.

Визнаючи концептуальний аналіз як досить нову методику, лінгвісти тим не менш констатують той факт, що семантичний і концептуальний аналіз мають дотичні аспекти, але нетотожні за своїми цілями [9]. Спільним об’єктом дослідження обох видів аналізу є семантика мовних знаків. Е.С. Кубрякова формулює питання про значення знака як питання про те, яке концептуальне чи когнітивне утворення підведене під ‘дах’ знаку, який квант інформації виділяється тілом знака з загального потоку знань про світ [10].

Варто підкреслити, що визначень саме значення лексичної одиниці є численна кількість: значення – це інформаційна структура, яка кодується думкою [11], що не має чітко виражених демаркаційних границь (*demarcation lines*) і має розпливчасті грані (*hazy fringes*), які поступово вплаваються одна в другу, що дозволяє визначити значення як концепти з розмитими краями (*concepts with blurred edges*) [12, 269]. Однак, класичним й найбільш вдалим визначенням семантики, або значення вважається визначення М.В. Нікітіна: “Значення – це є концепт, ‘зв’язаний’ знаком” [13], або по-іншому ‘схоплений’ знаком [14].

Разом з тим, незважаючи на чітку паралель між мовним знаком і концептом, дослідження семантики за методом семантичного та концептуального аналізу пов’язане з розмежуванням ракурсів розгляду та кінцевої мети. Перший лише вказує на семантичну структуру номінативної одиниці, уточнюючи значення, які вона реалізує, а другий – це пошук загальних концептів, інтегрованих одним знаком. Тим самим, концептуальний аналіз зображає буття знака як маркера певної когнітивної структури [9; 10].

Семантичний аналіз мови, на думку Бірвіша, повинен вказувати, як речення цієї мови розуміються, інтерпретуються і співвідносяться зі станами, процесами й об'єктами зовнішнього світу [15]. Таким чином, даний вид аналізу неодмінно пов'язаний з поверхневою інтерпретацією мовного явища, лише з вказівкою на факт використання тієї чи іншої мовної одиниці.

Концептуальний аналіз звертається до знань про світ, намагаючись не лише вказати як семантичний аналіз, а й ґрунтовно пояснити мовні явища, тому він є неминучим витком розвитку семантичного аналізу [14; 16]. Концептуальний аналіз підкреслює, що саме значення – це явище духовного плану, яке показує інформаційну залежність концептів двох речей у свідомості [17]. Іншими словами, в когнітивній семантиці при концептуальному аналізі акцентується увага на питаннях, пов'язаних з концептуальною структурою (фреймові моделі, схеми, схемати) і структурними параметрами категоризації світу за допомогою мови (прототиповість, стереотипність). Такий підхід до вивчення семантичних явищ істотно відрізняється від розгляду цих явищ з погляду семантичного аналізу.

На думку С.А. Жаботинської, мета й завдання семантичного і концептуального видів аналізу суттєво відрізняються глибиною проникнення в структуру значення та рівнем абстрагування. Якщо семантичний аналіз вказує на співвідношення між концептами та знаками, то концептуальний аналіз проникає глибше в суть самого вербалізованого концепту з метою з'ясування його структури і способу формування, а також виявлення характерних зв'язків та відмінностей від інших концептів [18]. Іншими словами, при семантичному аналізі достатньою умовою є перелік складових елементів самого значення. Концептуальний аналіз вимагає з'ясування співвідносності елементів між собою, відповідно, акцент зміщується на міжелементні реляції в складі певної моделі. До того ж, модель немає безпосередніх засобів експлікації, а реконструюється з імпліцитної присутності в самому концепті за допомогою внутрішньої інтроспекції дослідника, яку А. Вежбицька вважає єдиним надійним методом, що дозволяє успішно займатися концептуальним аналізом. Метод тренованої інтроспекції передбачає вивчення емпірії з використанням даних культурно-антропологічного характеру і конструюванням нових об'єктів аналізу, тобто концептів, з метою вивчення їх суті [19; 20].

Незважаючи на гіпотетичність створюваних концептуальних моделей, вони є інструментом впорядкування розрізнених фактів емпірії і, тим самим, дають можливість “вимальовувати” узагальнену структуру вербалізованих знань.

Отже, є достатньо аргументів вважати семантичний аналіз необхідним попередником концептуального аналізу. Семантичний аналіз, за твердженням С.А. Жаботинської, пропонує досліднику матеріал, який потребує подальшого аранжування в складі концептуальної моделі [9]. Саме тому можна визнати, що при наявності обширної сфери перетинання, концептуальний аналіз, як спадкоємець семантичного аналізу, йде в глибину не тільки семантики знака, але й в глибину розуму. У той же час семантичний аналіз є плацдармом для аналізу емпірії з когнітивних позицій і виконує роль логічного попередника в розвитку лінгвістичної науки на новому витку спіралі.

Іншою, не менш важливою відмінністю семантичного аналізу від аналізу концептуального, на думку С.А. Жаботинської, є рівень абстрагування. Утворюючи концептуальні моделі,

дослідники оперують поняттями вищого ступеня абстракції порівняно з поняттями семантичного аналізу. В концептуальному аналізі використовуються одиниці категоріального типу з визначеною ієрархією більш конкретних концептів, підведених під них. Відповідно, і концептуальна модель належить до категоріальних сутностей. При цьому, її категоріальний план зумовлюється параметром “узагальнення окремого”, як з боку кожного елемента моделі, так і з боку взаємозв'язків між елементами [9].

Інтерпретація концептуального аналізу може здійснюватися в біаспектному плані, а саме, з точки зору аналізу самих лексикалізованих концептів і з точки зору певного способу дослідження. В останньому випадку – це аналіз більш загальних концептів за посередництва окремих концептів, де концепти є граничними одиницями аналізу (на відміну, наприклад, від компонентного семантичного аналізу, спрямованого на виявлення переліку елементарних семантичних компонентів). Формуючи внутрішній лексикон, концепти існують в системі гіпо-гіперонімічних і партитивних відносин. Відповідно, концептуальний аналіз є насправді аналіз одних концептів за допомогою інших [21; 9].

У лінгвістиці існує декілька визначень самого концепту. Одні вчені вважають, що найпростіші концепти представлені одним словом, а більш складні – словосполученням і реченням. Інші вбачають найпростіші концепти в семантичних ознаках чи маркерах, виявлених шляхом компонентного аналізу лексики. Треті схиляються до думки, що аналіз лексичної системи мови приводить до виявлення невеликої кількості “примітивів”. Експлікація терміну *концепт* у роботі А. Вежбицької пов'язує його з об'єктом ідеального світу. Цей об'єкт визначає ім'я і відображає певні культурно-зумовлені знання та уявлення людини про світ. При цьому дійсність представлена в нашому мисленні не безпосередньо, а за допомогою мови [19; 20]. Деякі вчені розділяють думку Р. Джакендофа з приводу того, що основними конститuentами концептуальної системи є концепти, близькі до “семантичних частин мови” (концепт об'єкта, руху, дії, місця чи простору, часу, ознаки і т.п.) [11]. Існує також думка, що частина інформації має мовну реалізацію, а частина представлена ментальними репрезентаціями у вигляді образів і схем [22].

Метою когнітивної науки є виявлення принципів структурування ментальних механізмів. Тому концепт розглядається вже не як проста абстрактна сутність, а як ментальна структурована сутність, що існує в нашій психіці, маючи статус пізнавальної категорії [23], яка значною мірою формується мовою. Відповідно, структура концепту репрезентує когнітивну структуру мислення людини [1; 20].

Отже, моделювання концепту і встановлення його зв'язків з іншими концептами є складним завданням тому, що концепт – це об'єкт ідеалізованої картини світу, яка існує у нашій психіці [24]. Одна і та ж сутність в психіці різних людей відображена різними ментальними утвореннями. Сформовані в процесі безпосереднього пізнання світу й опосередковані мовою, концепти визначають структурну організацію думки [25].

В такому випадку, концепти - це культурно-зумовлені уявлення про світ, крізь призму яких соціум осмислює власний досвід [19].

Незважаючи на різноманітність атрибутивних дескрипцій, “вербалізований концепт” є базовим терміном і трактується в когнітивній лінгвістиці як будь-яка оперативна одиниця

мислення (поняття, образ, схема дії, гештальт чи картина), що має чи не має чіткої логічної форми [14]. Головне те, що людина використовує дану холистичну сутність для осмислення буття. Концепт, функціонуючи як одиниця пізнання характеризується різним ступенем інформативної насиченості, залишаючись одночасно цілим утворенням, якому притаманні як статичні, так й динамічні риси. Ці властивості виявляються в тому, що як понятійна сутність, він має статичний атрибут або перебуває у визначеному стані. Крім того, як динамічна сутність, він здатний поповнюватися, змінюватися й у цілому трансформуватися з метою рефлексії людського досвіду, що змінюється, [9; 26].

На сучасному етапі розвитку когнітивної лінгвістики концептуальний аналіз не уніфікований. Він об'єднує цілий арсенал різноманітних методів дослідження, а не зводиться до якогось одного способу експлікації концептів. Однак, при всій різноплановості досліджень з концептуального аналізу, у лінгвістичній теорії можливо, по-перше, окреслити інтегративну роль мети, яка зводиться до експлікації логічних властивостей тієї ідеальної моделі, відносно якої кваліфікується об'єкт [24]; по-друге, виділити найпоширеніші моделі представлення структури концепта. Іншими словами, усі ці прийоми об'єднані загальною метою, що спрямована на пошук концептів, підведених під тіло знака, а також на розробку принципів їх моделювання [27; 24].

Тим самим концептуальний аналіз стає своєрідним “містком”, що дозволяє, певною мірою, виділити єднальну ланку між мисленням і мовою. Лінгвістиці дотепер не вдавалося цього зробити, оскільки вона вивчала мову не як єдність тілесного і духовного аспектів, а лише як семантичний, граматичний і синтаксичний кістяк мови [28].

Проблема цілісності концепту будь-якого рівня абстракції досліджується в двох взаємозалежних ракурсах концептуального аналізу, які можна визначити як логічний та ейдетичний [18; 9]. Логічний аналіз концепту спрямований на встановлення закономірностей його внутрішньої організації, на виявлення його елементів і моделювання їхніх взаємозв'язків. Саме цей тип аналізу використовується в дослідженні структур представлення знань (пропозицій, фреймів). Ейдетичний аналіз концепту акцентує увагу на його істотній природі, тобто на тому, яким чином той чи інший цілісний концепт представлений у мисленні: – за принципом категорій Аристотеля, тобто ізолювано, або у вигляді відносно сфокусованих сутностей, де 'розмитість' їх меж зумовлює плавність переходу одного концепту в інший (що узгоджується з прототиповими категоріями Вітгенштейна). Останній тип аналізу розглядається в прототипічній семантиці.

На сучасному етапі розвитку теорії мови ейдетичний та логічний напрями концептуального аналізу існують у тісному взаємозв'язку. Синтезуючим фактором двох напрямків є те, що холистичні образи, які формують прототипові категорії базуються не на хаотичному накопиченні уявлень, а навпаки, вони мають визначені закономірності організації, свої інформативні моделі [19].

У роботах різних авторів, незважаючи на розмаїття термінів для структур представлення знань більш складних, ніж пропозиція і їх неоднозначність трактування, простежується загальна тенденція, яка виявляється в акцентуванні уваги дослідників на статичній, або динамічній природі концептуальних структур, тобто розгляді цих сутностей у їх потенції та реалізації. Такий диференційний підхід обґрунтований ракурсами розгляду вербалізованих знань у когнітивній

лінгвістиці, а саме отримання, обробка, збереження і використання інформації. При цьому, центральною моделлю залишається фрейм, який, певною мірою, пов'язаний з усіма іншими моделями представлення знань.

Лексико-семантичне поле також відноситься до певної структури представлення знань. В такому випадку його можна розглядати крізь призму ейдетичного концептуального аналізу, як прототипову модель, і, крізь призму логічного концептуального аналізу, як фрейм, чи, як мережну модель, в основі якої є розгалужений фрейм.

Література

1. Харитончик З.А. Способы концептуальной организации знаний в лексике языка // Язык и структуры представления знаний: Сб. научно-аналит. обзоров. – М.: ИНИОН РАН. – 1992. – С.97-123.
2. Кубрякова Е.С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем // Язык и структуры представления знаний. – М.: ИНИОН РАН. – 1992. – С. 4-38.
3. Налимов В.В. Вероятностная модель языка. – М.: Наука, 1979. – 303 с.
4. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принцип семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Соцэкгиз, 1934. – 324с.
6. Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1990. – 272с.
7. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143с.
8. Фрумкина Р.М. Концепт. Категория. Прототип // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика: Сб. аналит. обзоров. – М.: ИНИОН РАН. – 1992. – С.28-43.
9. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського ун-ту. Серія «Філологічні науки». – Черкаси: Сіяч. – 1999. – Вип. 11. – С.12-25.
10. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопр. языкознания. – 1994. – № 4. – С.34-47.
11. Jackendoff R. S. Sense and Reference in a Psychologically Based Semantics // Talking Minds: The Study of Language in Cognitive Science. – Cambridge (Mass.): MIT Press, 1984. – P. 49-72.
12. Wittgenstein L. Philosophical Investigations. – Oxford: Basil Blackwell, 1967. – 272 p.
13. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
14. Кубрякова Е.С. Особенности речевой деятельности и проблемы внутреннего лексикона // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С.82-137.
15. Бирвиш М. Семантика: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс. – 1981. – Вып. X: «Лингвистическая семантика». – С.177-199.
16. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка). – М.: Ин-т языкознания РАН, 1992. – 216с.
17. Никитин М.В. Предел семиотики // Вопр. языкознания. – 1997.– № 1. – С. 3-14.
18. Жаботинская С.А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // Лінгвістичні студії. – Черкаси: Сіяч. – 1997. – Вип. II. – С. 3-11.
19. Wierzbicka A. Semantic Primitives and Semantic Fields // Frames, Fields and Contrasts. New Essays in Semantics and Lexical Organization. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 1992. P. 209-227.
20. Фрумкина Р.М. Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? // Язык и наука конца 20 века. – М.: Ин-т языкознания РАН. – 1995. – С.74-117.
21. Никитина С.Е. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука. – 1991. – С. 117-123.
22. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: Филол. ф-т МГУ, 1997. – С. 187-189.
23. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопр. языкознания. – 1994. – №4. – С.17-33.
24. Арутюнова Н.Д. Тождество и подобие (Заметки о взаимодействии концептов) // Тождество и подобие, сравнение и идентификация. – М.: Ин-т языкознания АН СССР. – 1990. – С. 7-33.
25. Gillet G. Representation, Meaning and Thought. – New York: University Press, 1992. – 213 p.
26. Chafe W. L. Repeated Verbalization as Evidence for the Organization of Knowledge. // Preprints of the Plenary Session Papers: XIV International Congress of Linguistics. – Berlin. – 1987. – P. 88-110.
27. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигматического анализа) // Язык и наука конца 20 века. – М.: Ин-т языкознания РАН. – 1995. – С. 144-238.
28. Борухов Б.А. “Зеркальная” метафора в истории культуры // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука. – 1991. – С. 109-116.